

## MATERIAŁY DO DZIEJÓW SZKOLNICTWA W ARCHIWACH LUBELSKICH

Trzy archiwa lubelskie: Państwowe, Miejskie i Diecezjalne należą do tych w Polsce, które z ostatniej zawieruchy wojennej wyszły zupełnie lub prawie nienaruszone. Jedynie bowiem Archiwum Państwowe zostało częściowo zdeorganizowane. Mianowicie we wrześniu 1939 r., po zajęciu miasta przez wroga, ta część jego zbiorów, która znajdowała się w gmachu na ówczesnym Placu Litewskim odczuła barbarzyństwo hitlerowskie. Żołnierze, zajmując budynek na swój użytek, powyrzucali zeń bezładnie akta i wtedy doznały one uszkodzeń. Dzięki wysiłkom Dyrekcji Archiwum zebrano je i umieszczono w innym budynku, ratując w ten sposób od zniszczenia. Dziś są one prawie w całości uporządkowane i dostępne dla pracowników naukowych. Dwa pozostałe archiwa nie doznały w czasie wojny żadnego uszczerbku.

W wymienionych archiwach znajdują się materiały źródłowe do dziejów naszego szkolnictwa porozbiorowego. Do czasów wcześniejszych nie posiada ich Miejskie, w dwóch pozostałych, w zespołach akt dotyczących innych spraw, można znaleźć wzmianki o szkołach. Pod względem zasięgu terytorialnego akta szkolne w Archiwum Miejskim odnoszą się do szkół na terenie miasta Lublina, w Diecezjalnym ograniczają się do obszaru diecezji lubelskiej i to głównie w zakresie szkolnictwa początkowego. W Archiwum Państwowym znajdują się akta wszelkich stopni i typów szkół z obszaru departamentu lubelskiego do 1816 r., województwa lubelskiego do 1837 r., gubernii lubelskiej do 1866 r., z uwzględnieniem zmian jej granic w 1844 roku. Z czasów późniejszych (1867—

1915) są tu akta dyrekcji szkolnych: lubelskiej, siedleckiej i chełmskiej, dalej akta wydzielonego w 1871 r. spod zarządu dyrekcji szkolnej gimnazjum rządowego męskiego w Lublinie, akta szkoły realnej w Równem oraz akta szkolne z czasów okupacji austriackiej 1915 — 1918.

Poniżej pragnę zorientować przynajmniej ogólnie zainteresowanego czytelnika co do zasobów archiwaliów szkolnych głównie w Archiwum Państwowym. Uwzględniam czasy zaboru austriackiego 1795—1809, Księstwa Warszawskiego i Królestwa Kongresowego do 1866 r., ponieważ korzystanie z akt szkolnych z tych lat jest bardzo trudne, brak bowiem do nich katalogów. Istniejący przed wojną, jak podało kierownictwo Archiwum, szczegółowy katalog kartkowy, uległ zupełnemu zniszczeniu we wrześniu 1939 r. W artykule swoim wykorzystałem pracę Jana Riabinina pt. *Archiwum Państwowe w Lublinie*, Warszawa 1926. Wiadomość ogólna.

Nie omawiam akt szkolnych z lat 1867—1918 a to ze względu na zachowane szczegółowe katalogi oraz dokładne o nich informacje w wspomnianej wyżej pracy. Pracownik naukowy, mając ułatwiony do nich dostęp, nie natrafia na trudności przy wyszukiwaniu potrzebnych mu materiałów.

## ARCHIWUM PAŃSTWOWE

Za czasów austriackich 1795—1809 szkoły w Lubelskim i na Podlasiu były nieliczne i zaniedbane. Józef Koźmian, który jako wizytator badał z polecenia Izby Edukacyjnej stan szkolnictwa w tzw. Zachodniej Galicji po jej przyłączeniu w 1809 r. do Księstwa Warszawskiego, podał w swej „Instrukcji ...“ z 6 marca 1810 roku, że w departamentach lubelskim i siedleckim zaborca pozostawił dwie szkoły normalne (w Lublinie i Zamościu) i 20 parafialnych „nakładem skarbu publicznego utrzymywanych“. Istniejące dawniej przy wielu kościołach szkółki parafialne, utrzymywane przez proboszczów, za czasów austriackich zupełnie podupadły lub całkiem zanikły z powodu braku funduszków. Proboszczowie bowiem odmawiali świadczeń

na rzecz szkółek w obawie, że władze mogą je uznać za obowiązujące i stałe<sup>1)</sup>.

Po rozciągnięciu w 1810 r. na ziemię odzyskane swej władzy, Izba Edukacyjna przystąpiła do budowy szkolnictwa elementarnego w myśl ustawy z 1808 r. Ilość szkół szybko rosła. Według raportów Dyrekcji Edukacyjnej było w 1814 r. w departamencie lubelskim i siedleckim 80 szkół elementarnych. W czasach konstytucyjnych Królestwa Kongresowego ilość ich powiększyła się a Lublin, dzięki wysiłkom swego Towarzystwa Przyjaciół Nauk (1818—1830), wysunął się na pierwsze miejsce w kraju w dziele „rozkrzewienia nauk początkowych w szkołach elementarnych miejskich i wiejskich“.

Dzieje tego rozwoju szkolnictwa elementarnego w Lubelskim, oraz epoki paskiewiczowskiej i czasów Wielopolskiego, znajdują swoje odbicie w licznych aktach przechowywanych w Archiwum Państwowym. Zgromadzone tu materiały posiadają przede wszystkim znaczenie regionalne, odnoszą się głównie do Lubelszczyzny a częściowo i do Podlasia. Jednakże ze względu na znajdujące się wśród nich instrukcje, okólniki, rozporządzenia i odpisy ustaw, nadsyłane przez władze centralne, odnośnie organizacji życia szkolnego i kierunku wychowania, nabierają one także znaczenia ogólnego, mogą bowiem służyć w pewnej mierze historykowi przy badaniu stanu szkolnictwa i polityki szkolnej rządu zaborczego w odniesieniu do całego Królestwa Kongresowego. Podkreślić należy, że zachowany materiał archiwalny jest nierówny co do ilości, jeśli chodzi o pierwsze trzydziestolecie XIX wieku a lata późniejsze. W czasie bowiem pożaru w gmachu Komisji Wojewódzkiej 6 marca 1829 r. spłonęły akta sekcji oświatowej. To, co się zachowało, nie daje obrazu ówczesnego stanu szkolnictwa elementarnego. Dla jego nakreślenia trzeba sięgać po wiadomości zawarte w aktach czasów późniejszych, kiedy to

---

<sup>1)</sup> Archiwum Kurii Biskupiej w Lublinie. Rep. 60. VIII. Józef Koźmian: *Instrukcja publiczna w kraju nowowcielonym do Księstwa Warszawskiego z 6 marca 1810 r.*

szkolnictwo elementarne urządzano według postanowień nowej ustawy z 1833 roku.

Jak już nadmienilem, materiały do dziejów szkół elementarnych są bogate i różnorodne. Dają one obraz ich rozwoju w czasach kierowania oświatą przez Stanisława Potockiego, wysiłków w tej dziedzinie władz szkolnych i postępowych jednostek. Równocześnie śledzić można trudności na jakie napotymano ze strony zacofanego ogółu szlacheckiego, które szybko narastały od chwili objęcia steru wychowania przez Stanisława Grabowskiego i Kalasantego Szaniawskiego.

Wypadki powstania listopadowego pogłębiły niezdrowe stosunki panujące w szkolnictwie elementarnym i przyczyniły się do jego większego upadku. Część szkół przestała istnieć. Dziedzice bowiem a za nimi inni członkowie istniejących stowarzyszeń szkolnych uchylali się od płacenia obowiązujących składek, które były główną podstawą ich bytu. Zdarzały się wypadki odbierania przez właścicieli wsi i miasteczek ogrodów szkolnych nauczycielom a budynki szkolne przeznaczano na inne cele, nie mające nic wspólnego z oświatą. Dozory szkolne nie zapobiegały popełnianym bezprawiom. I nic dziwnego, pozostawały one bowiem pod przemożnym wpływem tych, którym nie zależało na szerzeniu oświaty wśród ludu lub wprost byli jej przeciwnikami.

Po nieszczęśliwym upadku powstania, kiedy przystępowano do urządzenia szkół elementarnych, teraz także zwanych parafialnymi, już w myśl nowej ustawy z 1833 r., władze chciały mieć obraz całości szkolnictwa w kraju. W tym celu Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych, Duchownych i Oświecenia Publicznego poleciła 24 lutego 1834 r. komisjom wojewódzkim, ażeby za pośrednictwem komisarzy obwodowych i przy pomocy nowoustanowionych opiekunów szkół a w miejscowościach, gdzie ich jeszcze nie było, z pomocą wójtów lub urzędników dokonały opisu stanu każdej poszczególniej szkoły. Jeden egzemplarz opisu miał otrzymać dyrektor gimnazjum wojewódzkiego lub inspektor szkoły obwodowej, mający nadzór nad szkołami, pierwszy na terenie województwa, drugi w wy-

znaczonym sobie obwodzie. Zestawienia i opisy szkół z całego województwa miano przesłać Komisji Rządowej. Baczniejszą uwagę poleciła Komisja zwrócić na szkoły istniejące, te bowiem miały być nadal utrzymane. Na dalszym planie była sprawa szkół dawniej istniejących, które z różnych przyczyn w międzyczasie upadły. Miały one być przywrócone do życia po uprzednim ustaleniu ich prawnej i materialnej podstawy bytu.

Zgodnie z powyższym zarządzeniem, dyrektor gimnazjum wojewódzkiego w Lublinie zebrał za pośrednictwem inspektorów szkół obwodowych w Hrubieszowie i Opolu, dokładne wiadomości o szkołach elementarnych, podległych ich nadzorowi z obwodów hrubieszowskiego, krasnostawskiego i zamojskiego. Ze szkół obwodu lubelskiego, które pozostawały pod bezpośrednim nadzorem dyrektora gimnazjum, nadesłano sprawozdania wprost na jego ręce. W ten sposób uzyskano dokładny obraz szkolnictwa elementarnego z całego obszaru ówczesnego województwa lubelskiego.

Z raportów dyrektora gimnazjum wynika, że w obwodzie lubelskim w roku szkolnym 1834/35 było czynnych 14 szkół elementarnych, do których uczęszczało 837 dzieci, w obwodzie zamojskim było 12 szkół z 881 dziećmi, w obwodzie hrubieszowskim 13 szkół z 673 dziećmi, wreszcie w obwodzie krasnostawskim 12 szkół, w których było 575 dzieci. W całym województwie było razem 51 elementarnych szkół, w których uczyło się 2966 młodzieży, w tym 2168 chłopców i 798 dziewcząt.

Nadsyłane przez miejscowe władze szkolne „wykazy obejmujące w sobie opisy stanu szkolek parafialnych elementarnych i ich funduszków“ były dość szczegółowe. Zawierały one dokładne dane o nauczycielu co do jego wieku, lat pracy, mianowania, sposobu zachowania się i pilności wraz z krótkim życiorysem. Dalsze wiadomości dotyczyły stowarzyszenia szkolnego, ile wsi do niego należało, ich odległość od szkoły, jakiego wyznania byli stowarzyszeni. Na koniec podawano informacje o stanie budynku szkolnego, jego przynależności dla celów szkolnych, uposażeniu szkoły i nauczyciela, zapisach

i zobowiązaniach w naturze i gotówce. Całość kończyła się szczegółowym zestawieniem dochodów i rozchodów szkoły oraz uwagami, co do możliwości polepszenia jej bytu.

Zatrzymałem się dłużej nieco nad sprawozdaniami nadzorów szkolnych i raportami dyrektora gimnazjum wojewódzkiego, ponieważ ilustrują one dokładnie stan szkolnictwa elementarnego u wstępu epoki paskiewiczowskiej a zarazem zawierają materiał oświetlający w pewnym stopniu poprzedni okres. Do tej grupy materiałów dochodzą jeszcze te, które zawierają wiadomości o likwidacji dozorów szkolnych, ustanowieniu opiekunów szkół i zakresie ich działalności, o stosunku towarzystw szkolnych do szkoły i nauczyciela itp., odnoszące się do spraw organizacji szkół elementarnych według wspomnianej już ustawy z 1833 roku.

W świetle akt ciekawie przedstawiają się wysiłki dyrektora gimnazjum wojewódzkiego około polepszenia bytu szkół i zakładania nowych. Sam dyrektor, a z nim inspektorowie nie szczędzili trudów i starań około powiększenia ilości placówek szkolnych i stworzenia nauczycielom odpowiednich warunków życia i pracy. Świadczą o tym sprawozdania z przeprowadzonych wizytacji, korespondencja z właścicielami wsi i miasteczek, doniesienia inspektorów oraz raporty dyrektora gimnazjum przedkładane władzom w Warszawie. Okazuje się, że w ciężkich dla narodu czasach paskiewiczowskich można było jeszcze zdziałać wiele dobrego na odcinku oświaty ludu, gdyby nie niechęć, brak dobrej woli i zrozumienia dla tej tak ważnej sprawy ze strony uprzywilejowanych pod względem społecznym i gospodarczym stanów w kraju.

Prawie każda ze szkół posiada w oddzielnych woluminach zachowane swoje akta. W przeważnej części zawierają one pełny materiał potrzebny do odtworzenia dziejów zakładu. Do poznania podstaw finansowych mamy tu sprawozdania kas ekonomicznych zarządów miast i miasteczek z wydatków na szkołę, szczegółowe dowody rachunkowe, wykazy składek rozkładanych na mieszczan i mieszkańców wsi, należących do stowarzyszenia szkolnego, budżety z poszczególnych lat,

spisy inwentarzy szkolnych, opisy budynków i umowy co do najmu lokali, jeżeli szkoła nie posiadała własnego. Z zakresu biegu życia szkolnego znajdujemy w aktach wykazy wpisów uczniów, katalogi klasyfikacyjne, raporty kwartalne, zestawienia statystyczne, sprawozdania z rozpoczęcia i zakończenia roku szkolnego, realizacji programu nauczania i wychowania. Uzupełnieniem całości są sprawozdania powizytacyjne inspektorów, składane dyrektorowi gimnazjum.

Wśród archiwaliów szkolnych znajdują się materiały źródłowe, stanowiące dostateczną podstawę do poznania dziejów nauczyciela szkoły elementarnej w pierwszej połowie XIX wieku. Zawierają one wiadomości o przygotowaniu zawodowym nauczycieli, ich kwalifikacjach naukowych, moralnych i pochodzeniu społecznym, dalej o warunkach pracy, uposażeniu, stosunku do nich miejscowego społeczeństwa, dworu, władz lokalnych i opiekunów. Raporty tych ostatnich i sprawozdania inspektorów, w których podane są charakterystyki nauczycieli, opinie o ich prowadzeniu się, umiejętności współżycia z miejscową ludnością, sposobach i wynikach pracy pedagogicznej oraz ogólne warunki rozwoju szkoły dopełniają całości<sup>1)</sup>.

W miejsce istniejących od 1808 r. dozorów szkolnych, ustawa z 1833 r. wprowadziła instytucję opiekunów szkół elementarnych. Ten nowy czynnik nadzorczy znajduje swoje oświetlenie w aktach poszczególnych szkół. Prócz tego poświęcone mu są dwa tomy materiałów pt. *Akta tyczące się opiekunów szkół elementarnych z lat 1834—1862*<sup>2)</sup>.

Akta szkół rzemieślniczo-niedzielnich w Lublinie, Krasnymstawie, Opolu, Chełmie, Hrubieszowie, Tomaszowie, Szczepieszynie, Końskowoli, Dubience, Horodle, Kryłowie, Tyszowcach, Goraju, które wymienił dyrektor lubelskiego gimnazjum w swoim wykazie szkół w 1838 r., zawierają protokoły otwarcia

<sup>1)</sup> *Akta szkół elementarnych* zgromadzone są w osobnych woluminach i oznaczone: Rep. 5 R. G. L. Szk. vol. 3—80, 151—257. Rep. 49 G. W. L. vol. 1—198, 415—504.

<sup>2)</sup> Rep. 49 G. W. L. vol. 495—496.

niektórych z nich, zarządzenia władz w sprawie ich organizacji, funduszków i nauczycieli, raporty periodyczne, korespondencje w sprawie uczęszczania uczniów na naukę oraz spisy uczniów głównie z lat 1835—1864. Wiele informacji znajduje się także w aktach szkół elementarnych, których nauczyciele zazwyczaj kierowali i uczyli w szkołach rzemieślniczo-niedzielnich za osobną opłatą a niekiedy i bez wynagrodzenia. W roku szkolnym 1837/8 uczęszczało na naukę do tych szkół 731 uczniów<sup>1)</sup>.

Na tzw. Cegielniku (Rury Brygidkowskie) w Lublinie istniała w latach 1860 — 1862 niższa szkoła rolnicza. Zachowane nieliczne akta tej szkoły dotyczą budynku szkolnego, nauczyciela i jego pomocnika oraz ich zaopatrzenia. Znajduje się tu także egzemplarz ustawy o szkołach rolniczych w Królestwie z listopada 1859 roku<sup>2)</sup>.

W 1860 r. otwarta została w Lublinie wyższa szkoła rządowa żeńska dla przychodzących uczennic. Mieściła się ona w gmachu popijarskim. W aktach szkoły znajduje się ogłoszenie o jej otwarciu, warunkach przyjęcia oraz terminie wpisów, dalej pismo kuratora Okręgu Nauk. Warsz. z 4.X.1860 r. do Rządu Gub. Lub. ze wskazówkami co do wydatków na szkołę, zatrudnienia nauczycieli i ich wynagrodzenia, projekt ustawy o wyższych szkołach rządowych żeńskich w Królestwie Polskim, rachunki z wydatków na utrzymanie szkoły, korespondencja władz w sprawie przejścia przez państwo gmachu popijarskiego i protokół przekazania go przez miasto Lublin pod zarząd Komisji Rządowej Oświecenia Publicznego w 1865 r. Ponadto są tu instrukcje, raporty kwartalne i spisy uczennic oraz kopia reskryptu rządowego z 10 marca 1866 r. o otwarciu w Lublinie żeńskiego gimnazjum rządowego z dołączonym projektem budżetu szkoły, jej organizacji i przewidzianych etatów nauczycielskich<sup>3)</sup>.

---

<sup>1)</sup> Rep. 49 G. W. L. 241—252, 253—270, 449—477.

<sup>2)</sup> Rep. 5 R. G. L. Szk. 74—82. Rep. 49 G. W. L. 253—270.

<sup>3)</sup> Rep. 49 G. W. L. 253—270. Rep. 5 R. G. L. Szk. 74—82.



Akta wyższych szkół prywatnych zawierają nieliczny i ubogi w treść materiał źródłowy do istniejących w różnych latach kilkunastu zakładów wychowawczych w Lublinie i w niektórych miastach województwa. Wiadomości o nich dostarczają także raporty inspektorów szkół powiatowych, sprawozdania dyrektora gimnazjum lubelskiego a także korespondencja władz w sprawie osób, starających się o zezwolenie na nauczanie w tych szkołach<sup>1)</sup>.

W latach 1842 — 1862 istniał w Puławach Instytut Aleksandryjski. Nazwę tę nadano przeniesionemu tu z Warszawy na życzenie cara Instytutowi Guwernantek. Usunięcie go ze stolicy na prowincję stało się aktualne w 1837 r., akta w tej sprawie pochodzą z 1838 r. Dotyczą one głównie strony organizacyjnej i gospodarczej Instytutu. Późniejsze zawierają wiadomości o kandydatkach, opinie o ich rodzicach, podania o zwolnienie od opłat itp.<sup>2)</sup>.

W miejsce seminarium nauczycielskiego w Poznaniu, które 1815 r. znalazło się w granicach zaboru pruskiego, zorganizowano w Puławach Instytut Nauczycieli Szkół Elementarnych i Organistów. Materiału źródłowego do odtworzenia dziejów Instytutu niestety w Archiwum brak. Zachowane nieliczne akta zawierają dane o nauczycielach, stypendystach, programie nauki i przedmiotach nauczania; są tu niektóre raporty o stanie zakładu, zestawienia wydatków, zarządzenia władz w sprawie tajnych towarzystw oraz korespondencja kierownictwa szkoły z władzami w różnych sprawach szkolnych z lat 1820 — 1830<sup>3)</sup>.

W granicach województwa a następnie guberni lubelskiej, znajdowały się w omawianym okresie czasu zakłady naukowe o typie pełnych i niepełnych szkół średnich ogólnokształcących i zawodowych, które odpowiednio do ustaw co pewien czas zmieniały swą nazwę. Były to szkoły w Białej na Pod-

---

<sup>1)</sup> Rep. 49 G. W. L. 271—293, 590—601, 706—744, 813—822.

<sup>2)</sup> Rep. 5 R. G. L. Szk. 15—16.

<sup>3)</sup> Rep. 49 G. W. L. 285—293, 294—299.

łasiu, Chełmie, Hrubieszowie, Krasnymstawie, Łukowie, Opolu Lubelskim, Siedlcach, Szczebrzeszynie i Lublinie, gdzie obok gimnazjum istniała także powiatowa szkoła realna.

Biała. Za czasów Komisji Edukacji Narodowej była w Białej szkoła podwydziałowa, którą rząd austriacki w 1803 r. zamienił na gimnazjum. Izba Edukacyjna, organizując w czterech nowych departamentach Księstwa Warszawskiego szkolnictwo, na miejsce gimnazjum ustanowiła szkołę wydziałową. W 1835 r. przemianowano ją na obwodową, a w 1840 r. nadano jej nazwę powiatowej. Wśród nielicznych materiałów do dziejów szkoły białskiej znajdują się osobno zebrane akta księgozbioru szkolnego, gromadzonego przez szereg lat przez rektora Józefa Preisa i nauczyciela Józefa Zengtellera<sup>1)</sup>.

Hrubieszów. Szkoła hrubieszowska, początkowo podwydziałowa, od 1824 roku wydziałowa, następnie obwodowa, a od 1842 r. powiatowa, posiada bogate w treść akta, które między innymi materiałami zawierają zarządzenia inspektora szkoły z lat 1837 — 1857, różne sprawozdania szkolne, spisy uczniów, wykazy inwentarza szkolnego z lat 1832 — 1847, korespondencje komisarza obwodowego z Komisją Wejewództwa Lubelskiego oraz inspektora szkoły z władzami. Znajduje się tu także protokół zdawczo-odbiorczy własności szkoły, sporządzony 20 lutego 1839 r., zawierający opis gmachu szkolnego, dokładny spis książek znajdujących się w bibliotece szkolnej i zbiorów: matematyczno-fizycznego, mineralogicznego, zoologicznego, botanicznego oraz wykaz akt archiwum szkolnego<sup>2)</sup>.

Chełm. Przy przeglądaniu archiwaliów szkolnych nie natrafiłem na akta szkoły chełmskiej. Nieliczne informacje o niej znajdują się wśród materiałów odnoszących się do innych zakładów. Jedyne w aktach szkoły obwodowej w Hrubieszowie znalazłem spis książek z biblioteki pijarskiej w Chełmie, przekazanych do Hrubieszowa w 1834 r.<sup>3)</sup>.

<sup>1)</sup> Rep. 49 G. W. L. 505—510.

<sup>2)</sup> Rep. 49 G. W. L. 505—510. Rep. 5 R. G. L. Szk. 2 D—H.

<sup>3)</sup> Rep. 5 R. G. L. Szk. D—H.

**Krasnystaw.** W Krasnymstawie istniała w latach 1862—1865 powiatowa szkoła specjalna. Akta jej zawierają wiadomości o staraniach mieszczan o zezwolenie na założenie szkoły, zabiegach około zdobycia lokalu, dochodach i wydatkach na nią, listy składek oraz korespondencję kierownictwa szkoły z Rządem Gubernialnym Lubelskim<sup>1)</sup>.

**Łuków.** Dawna szkoła pijarska w Łukowie, za czasów austriackich zreorganizowana została jako gimnazjum. Izba Edukacyjna, znosząc gimnazjum, ustanowiła w Łukowie szkołę wydziałową, którą w 1819 r. przemianowano na wojewódzką a w 1833 r. na gimnazjum wojewódzkie. Jako takie istniało do 1844 r., by następnie stać się szkołą powiatową. W 1852 r. szkołę bez powodu, mimo próśb i starań mieszkańców miasta i okolicznej ludności, przeniesiono do pobliskich Siedlec. Do historii szkoły w XIX wieku zachował się dość obfity materiał a mianowicie: raporty o jej stanie i innych szkołach podlegających nadzorowi jej kierownika, programy nauki, zalecenia kierownictwa dla grona nauczycielskiego, opinie o nauczycielach, wykazy stanu ich służby, przydział przedmiotów nauczania, akta dotyczące uczniów, życia szkolnego, opisy muzeum, biblioteki, inwentarza oraz korespondencja szkoły z władzami<sup>2)</sup>.

**Opole.** Opolska szkoła księży pijarów wyrosła z dawnej rzemieślniczej, którą założył brat Stanisława Konarskiego Ignacy a sejm z 1766 roku zatwierdził. Po trzecim rozbiore Polski ówczesny prowincjał pijarów w Galicji, Zygmunt Linowski, za zgodą władz austriackich przekształcił w 1799 r. szkołę rzemieślniczą na pięcioletnie gimnazjum. Za Księstwa Warszawskiego i w czasach Królestwa szkoła zatrzymała swój charakter ogólnokształcącej i była najpierw wydziałową, następnie obwodową, wreszcie od 1842 r. powiatową. W 1848 r. została zamknięta. Istniejący materiał archiwalny do dziejów tej szkoły, to przede wszystkim *akta po księżach pijarach*,

---

<sup>1)</sup> Rep. 5 R. G. L. Szk. 151—257.

<sup>2)</sup> Rep. 49 G. W. L. 511—534.

*rzządzających szkołą wydziałową 1814—1833* oraz rozporządzenia władz, wykazy nadsyłanych pism i książek, katalogi biblioteczne, programy nauczania, sprawozdania o stanie zakładu w poszczególnych latach, listy stanu służby i płac nauczycieli, opinie o nich i osobach, utrzymujących uczniów na stacji, dzienniki klasowe i katalogi klasyfikacyjne oraz księga protokołów posiedzeń grona nauczycielskiego<sup>1</sup>). W szkole opolskiej w latach 1827/8—1831/2 uczył ksiądz Piotr Ściegienny, o czym zachowała się w aktach garść wiadomości.

Siedlce. Istniejąca od 1818 r. w Siedlcach szkoła podwydziałowa, od 1822 r. jako wydziałowa, od 1833 r. nosiła nazwę obwodowej a następnie powiatowej. W 1844 r. było tam gimnazjum a od 1855 r. pięcioklasowa szkoła filologiczna. W aktach szkoły z lat 1850—1862 znajdują się programy nauczania, wiadomości o nauczycielach, listy uczniów, zarządzenia inspektora dla grona nauczycielskiego, raporty i sprawozdania o organizacji szkoły, stanie biblioteki i gabinetów przyrodniczego i matematyczno-fizycznego. Przy sposobności wspomnieć należy, że w r. szk. 1861/2 uczniem piątej klasy szkoły siedleckiej był Bolesław Prus, o którym znajduje się w aktach kilka wzmianek<sup>2</sup>).

Szczebrzeszyn. W 1809 r. z powodu zajęcia przez wojsko budynków szkolnych w Zamościu, tamtejsze gimnazjum przeniesiono do pobliskiego Szczebrzeszyna. Odtąd aż do 1852 r. Szczebrzeszyn był siedzibą szkoły najpierw wojewódzkiej, po powstaniu listopadowym obwodowej, od 1834 r. gimnazjum filologicznego a od 1849 r. szkoły realnej o kierunku agronomicznym. Zachowane akta dotyczą głównie czasu likwidacji szkoły<sup>3</sup>).

Lublin. Gimnazjum lubelskie wywodzi się ze sławnej szkoły wydziałowej Komisji Edukacji Narodowej. W 1803 r.

---

<sup>1</sup>) Rep. 5 R. G. L. Szk. 2. Rep. 49 G. W. L. 190—233, 573—590, 591—601.

<sup>2</sup>) Rep. 49 G. W. L. 535—559, 823—836.

<sup>3</sup>) Rep. 5 R. G. L. Szk. 2—68.

rząd austriacki zamienił ją na pięcioklasowe gimnazjum. Po zajęciu Lublina przez wojska Księstwa Warszawskiego w 1809 r. i oswobodzeniu tzw. Zachodniej Galicji, gimnazjum jako szkoła akademicka podlegała Szkole Głównej Krakowskiej. Kiedy z początkiem 1810 r. Izba Edukacyjna rozciągnęła swą władzę na szkolnictwo ziem nowoprzyłączonych do Księstwa, szkołę zorganizowano jako departamentową, a w 1816 r. nadano jej nazwę wojewódzkiej. Po upadku powstania listopadowego zamknięto wyższe klasy a szkoła z czterema niższymi nosiła nazwę tymczasowo-wydziałowej. Na mocy ustawy z 1833 r. utworzono w Lublinie gimnazjum wojewódzkie, przemianowane w 1837 r. na gubernialne, które przetrwało do 1862 r. Po dwuletnim istnieniu liceum, przywrócono na nowo gimnazjum w 1864 r. najpierw jako klasyczno-realne, a od 1869 r. jako klasyczne. Materiały do dziejów gimnazjum lubelskiego są bogate. Dotychczas nie można odnaleźć akt gimnazjum austriackiego. Były to instrukcje, odpisy dekretów, programy nauczania i korespondencja w sprawie reorganizacji gimnazjum według planu Langa. Z czasów późniejszych są.

Akta dotyczące starego gmachu szkolnego 1810—1857 oraz budowy nowego 1851—1866<sup>1)</sup>.

Akta zawierające wykazy sprzętu szkolnego, spisy pomocy naukowych, zbiorów przyrodniczych, katalogi biblioteczne, w tym katalog książek Instytutu Bibliopolicznego, sporządzony w 1817 r. przez rektora szkoły Andrzeja Smolikowskiego<sup>2)</sup>.

Księgi wpisów uczniów w latach 1812—1867, wykazy uczniów zwolnionych od opłaty szkolnej, podania kandydatów o przyjęcie do szkoły, raporty, sprawozdania, katalogi klasyfikacyjne<sup>3)</sup>.

Akta dotyczące zachowania się uczniów, protokoły dochodzeń dyscyplinarnych w sprawie złego prowadzenia się uczniów, akta śledcze z lat 1833—1836<sup>4)</sup>.

---

<sup>1)</sup> Rep. 5 R. G. L. Szk. 74—82. Rep. 49 G. W. L. 428—452.

<sup>2)</sup> Rep. 49 G. W. L. 628—652.

<sup>3)</sup> Rep. 49 G. W. L. 653—685, 711—740, 886a—889.

<sup>4)</sup> Rep. 49 G. W. L. 703—710.

Programy nauczania, przepisy ogólne dla młodzieży, dozór nad nią, egzaminy publiczne, nagrody. Język rosyjski w gimnazjum<sup>1)</sup>).

Akta nauczycieli: zarządzenia dyrektora, kopie raportów o nauczycielach, ich sprawowaniu się, stosunku do pracy, przedstawienia do nagród, odznaczeń i awansów, ogólne przepisy w tej sprawie. Raporty o nauczycielach, którzy kształcili się w uniwersytetach rosyjskich. Nagrody dla nauczycieli narodowości rosyjskiej<sup>2)</sup>).

Akta funduszków stypendialnych Ciołkowskiej, Gompersa, Szaniawskich, Klimaszewskiego, Szejna, Wasiłkowskiego, Wajsenhofs i ze sprzedanej apteki Grölla. Akta stypendystów, raporty o ich stanie majątkowym, postępach w nauce i zachowaniu się<sup>3)</sup>).

Akta pensjonatu rządowego przy gimnazjum 1859—1862: sprawy gospodarcze, aprowizacja, uczniowie w pensjonacie<sup>4)</sup>).

Akta ogólne, wśród nich „wiadomości na jakie stany i w jakim stopniu wpływa edukacja w szkołach gimnazjalnych i obwodowych“, dalej akta dotyczące „utworzenia szkół w Królestwie Polskim w 1833 roku“, organizacji Rady Wychowania, Instytutu Pedagogicznego, Kursów Dokształcających, Instytutu Nauczycieli Elementarnych w Radzyminie. Czasów późniejszych, po powstaniu styczniowym, dotyczy okólnik Komitetu Urządząjącego z 23 listopada 1864 r., o organizacji szkolnictwa ludowego, rozporządzenie Komisji Oświecenia Publicznego z 13 grudnia 1864 r. o zmianach w nadzorach szkolnych i organizacji dykcji szkolnych: lubelskiej, siedleckiej i chełmskiej. Akta konfiskaty majątku osób, które wzięły udział w powstaniu oraz akta dotyczące „strat poniesionych przez instytuty naukowe skutkiem zaburzeń w r. 1863 wynikłych“<sup>5)</sup>).

---

<sup>1)</sup> Rep. 49 G. W. L. 711—740, 560—572.

<sup>2)</sup> Rep. 49 G. W. L. 750—758, 825—836.

<sup>3)</sup> Rep. 49 G. W. L. 837—857. Rep. 5 R. G. L. Szk. 12—16, 60—107.

<sup>4)</sup> Rep. 5 R. G. L. Szk. 2—68, 36, 22. Rep. 49 G. W. L. 602—624.

<sup>5)</sup> Rep. 5 R. G. L. Szk. 5—74, D 19, 210—244. Rep. 49 G. W. L. 478—485, 902—945.

Raporty szkół obwodowych (powiatowych) przedkładanych dyrektorowi gimnazjum, raporty dyrektora o stanie szkolnictwa w województwie a następnie guberni lubelskiej<sup>1)</sup>.

Akta nauczycieli prywatnych, guwernerów i guwernantek, które zawierają między innymi zezwolenia na nauczanie w domach i szkołach prywatnych, spisy osób trudniących się prywatnym nauczaniem a nie posiadających na to zezwolenia władz, podania o zezwolenia na prywatne nauczanie, raporty dyrektora gimnazjum o stanie szkół prywatnych i zarządzenia kuratora Okręgu Naukowego Warszawskiego<sup>2)</sup>.

Wykazy książek i czasopism nadsyłanych do szkół i korespondencja w sprawie ich prenumeraty<sup>3)</sup>.

Przy gimnazjum lubelskim istniała od 1845 r. szkoła realna dla dzieci tzw. wówczas stanów niższych. Obydwie szkoły miały jedno kierownictwo a nauczyciele gimnazjum uczyli także w szkole realnej. Na mocy decyzji kuratora ONW z 7 października 1859 r., szkoły oddzielono od siebie. Gimnazjum przeniesiono do nowowypbudowanego gmachu, realną zaś pozostawiono w starym budynku pojezuickim, mianując dla niej osobnego inspektora. Akta szkoły zawierają informacje o jej organizacji, przedmiotach nauki szkolnej, nauczaniu, nauczycielach i uczniach (wśród których w latach 1856/7—1860/61 był Bolesław Prus). Zachowały się także dzienniki lekcyjne niektórych klas, księga protokołów posiedzeń rady pedagogicznej i dokładny protokół zdawczo-odbiorczy biblioteki, muzeum, sprzętu szkolnego i archiwum z 1861 roku<sup>4)</sup>.

Akta liceum lubelskiego (1862—1864) dotyczą głównie spraw gospodarczych, nauczycieli, pensjonatu rządowego i biblioteki<sup>5)</sup>. Inne wiadomości o tym zakładzie znajdują się w aktach gimnazjum.

1) Rep. 49 G.W.L. 566—780.

2) Rep. 49 G.W.L. 790—822.

3) Rep. 5 R.G.L. Szk. 5—74. 15—16.

4) Rep. 49 G.W.L. 602—627. Rep. 5 R.G.L. Szk. 74—82.

5) Rep. 49 G.W.L. 628—634. 741—748.

O szkołach, nauczycielach i młodzieży dowiadujemy się także z akt tajnych dawnego Rządu Gubernialnego 1836—1866. Są tam skargi na nauczycieli z powodu ich niewłaściwego postępowania z uczniami, na nieporządki panujące w niektórych szkołach, anonimowe doniesienia o niewłaściwym z punktu widzenia władz zachowaniu się nauczycieli i młodzieży, o nastrojach panujących w szkołach, sprawozdania z przeprowadzonych dochodzeń, wyjaśnienia kierowników szkół itp. Interesujące są raporty żandarmerii i miejskiej policji o zachowaniu się młodzieży szkół lubelskich w niespokojnych latach przedpowstaniowych 1861—1862.

Z Archiwum Państwowym w Lublinie, związane są losy tek Ferdynanda Bostla, zawierających cenne i bogate w treść materiały do dziejów szkolnictwa galicyjskiego z lat 1772—1918. O materiałach tych pisałem na innym miejscu<sup>1)</sup>. Profesor Henryk Barycz w ostatnim zeszycie *Przeglądu Historyczno-Oświatowego* z 1947 r. wyraził przypuszczenie, że teki te zaginęły w czasie ostatniej zawieruchy wojennej. Tak się jednak nie stało. Sprowadzone w 1938 r. do Archiwum, przetrwały szczęśliwie wojnę i dziś powinny się tam znajdować.

## ARCHIWUM MIEJSKIE

Wyodrębnione w osobną grupę akta szkolne w Archiwum Miejskim sięgają początków XIX wieku. Ta ich część, która pochodzi z lat 1800 — 1868, zawiera materiał źródłowy do różnych szkół lubelskich oraz do Instytutu Głuchoniemych w Warszawie i Instytutu Aleksandryjskiego w Puławach. Późniejsze z lat 1869 — 1915 dotyczą głównie szkół elementarnych i to przede wszystkim ich strony finansowo-gospodarczej.

Instytut Głuchoniemych w Warszawie powstał w 1817 r. Na jego cele przeznaczył car Aleksander I kwotę 124 tys. złp. Ponieważ suma ta okazała się niewystarczająca, władze zwróciły się do społeczeństwa o pomoc. Sprawa znalazła od-

<sup>1)</sup> Ziemia Czerwieńska R. IV. Z. 2. Lwów 1939, s. 150—156.



głos w Lublinie. Akta odzwierciedlają nam wysiłki tutejszych władz i społeczeństwa nad przysporzeniem funduszków Instytutowi (zbiórki, ofiary, składki, loteria fantowa<sup>1</sup>).

O Instytucie Aleksandryjskim w Puławach zachowała się w aktach korespondencja kierownictwa Instytutu z zarządem miasta z lat 1841 — 1847 w sprawach restauracji budynków, dostaw materiałów budowlanych, przetargów na wykonanie robót itp.<sup>2</sup>).

Akta elementarnej szkoły ewangelickiej z lat 1834—1866 zawierają wiadomości o powstaniu szkoły, jej pomieszczeniu, budżecie, składkach na nią, rozłożonych na mieszkańców Lublina wyznania ewangelickiego. Są tu listy płac nauczycieli, wykazy sprzętu szkolnego, rachunki kasy ekonomicznej miasta Lublina i protokoły dokonanych rewizji wydatków i funduszków szkoły<sup>3</sup>).

W aktach „elementarnej szkoły płci żeńskiej 1837—1864“ znajdują się materiały do rządowej żeńskiej szkoły elementarnej w Lublinie 1839—1865, a wśród nich także sprawozdania władz miejskich o stanie szkół elementarnych na terenie miasta w 1837 r.<sup>4</sup>).

Krótko istniejąca w Lublinie wyższa szkoła rządowa żeńska nie wiele posiada aktów odnoszących się do jej bytu. Wiadomo z nich tylko, że szkoła była 6-cio klasowa a ukończenie jej dawało prawa guwernantki. Do klasy pierwszej przyjmowano kandydatki w wieku 9-15 lat. Dowiadujemy się także z nich o powstaniu szkoły, jej organizacji, programie nauki, nauczycielach i uczennicach. Wśród akt znajdują się: sprawozdania zarządu miejskiego z 1864 r. o pięcioklasowej pensji Wizytek i ogłoszenie o otwarciu w Lublinie w 1866 r. żeńskiego gimnazjum<sup>5</sup>).

O istniejącej w Lublinie od 1819 r. szkole rzemieślniczo-

---

<sup>1</sup>) Fasc. 995.

<sup>2</sup>) Fasc. 1003.

<sup>3</sup>) Fasc. 998/2, 998/4, 1004, 1011, 1012.

<sup>4</sup>) Fasc. 1001.

<sup>5</sup>) Fasc. 1008.

niedzielnej zachowały się sprawozdania i wykazy o jej nauczycielach, uczniach, stosunku majstrów do obowiązku posyłania terminatorów do szkoły, nakładanych na nich karach za nieprzestrzeganie tego obowiązku oraz różna korespondencja. W aktach tej szkoły znajdują się też wzmianki o innych, a mianowicie: elementarnej rządowej, ewangelickiej, katolickiej, rolniczej, pensjach żeńskich oraz lista uczniów Liceum z 1864 r.<sup>1)</sup>

Akta gimnazjum lubelskiego dotyczą spraw budowy nowego gmachu 1850—1865 i młodzieży gimnazjalnej z lat 1836—1868<sup>2)</sup>.

Osobny fascykuł zawiera akta z lat 1830—1861, których treść dotyczy młodzieży lubelskiej, przebywającej na studiach poza granicami Królestwa i Cesarstwa. Władze zwróciły szczególną uwagę na tych, którzy studiowali w Krakowie, uważano bowiem to miasto i jego uniwersytet za niebezpieczne środowisko knoń rewolucyjnych. W aktach znajduje się „wypis z protokołu posiedzenia Rady Administracyjnej z 9 grudnia 1829 r.”, na którym zapadły uchwały w sprawie młodzieży studiującej w Krakowie, korespondencja Komisji Województwa Lubelskiego z zarządem miasta Lublina w związku z nakazem władz natychmiastowego odwołania młodych Lublinian z Krakowa, wykazy młodzieży studiującej w instytucjach krakowskich oraz korespondencja Rządu Gubernialnego Lubelskiego z władzami miejskimi w sprawie poszczególnych studentów, pozostających na studiach za granicą<sup>3)</sup>.

Z innych materiałów okresu lat 1800—1868 znajdują się w Archiwum Miejskim różne sprawozdania o drukarniach, księgarniach i szkołach w Lublinie, dalej instrukcje w sprawie studiów młodzieży polskiej na uniwersytetach rosyjskich oraz wykazy z 1865 r. „wszelkiej własności edukacyjnej w mieście gubernialnym Lublinie znajdującej się“<sup>4)</sup>.

Akta z lat 1869—1873 dotyczą: a) szkoły rzemieślniczo-niedzielnej w latach 1866 — 1873 odnośnie jej finansów, ucz-

1) Fasc. 998.

2) Fasc. 997, 1005.

3) Fasc. 996.

4) Fasc. 999, 1000, 1009.

niów, składek szkolnych i budżetów za poszczególne lata; b) katolickiej szkoły początkowej żeńskiej (finanse, inwentarz, nauczanie, korespondencja ogólna); c) dwuklasowej szkoły żydowskiej 1866 — 1874; d) szkoły handlowej (sprawy gospodarcze); e) szkoły grecko-katolickiej 1869 — 1873. Prócz tego znajdują się tu pedania rodziców i opiekunów uczniów o wydanie świadectw niezamożności<sup>1)</sup>.

Akta z lat 1874 — 1915 zebrane w fascykułach 12954 — 13267, treścią swą obejmują sprawy finansowe szkół początkowych męskich i żeńskich, niedzielno-rzemieślniczych oraz wyznaniowych: żydowskiej, prawosławnej, grecko-katolickiej i ewangelickiej. O stronie organizacyjnej, dydaktycznej czy wychowawczej szkół, materiał jest bardzo nieliczny a pod względem treści ubogi.

### ARCHIWUM DIECEZJALNE

Materiały do dziejów szkolnictwa w Archiwum Diecezjalnym przedstawiają się skromnie. Na uwagę zasługują przede wszystkim te, które odnoszą się do ostatnich lat zaboru austriackiego i działalności władz polskich z 1809 — 1810 r. W oparciu o nie możemy dokładniej poznać spadek, jaki Księstwu Warszawskiemu pozostawiła Austria w Zachodniej Galicji na odcinku szkolnictwa. Mówią o tym sprawozdania proboszczów z 1809 i 1810 r. oraz wspomniana już „Instrukcja publiczna w kraju nowowcielonym do Księstwa Warszawskiego”, opracowana przez Józefa Koźmiana w 1810 r.

Sprawozdania proboszczów z 1808 r. sporządzone zostały na polecenie władz zaborczych, które w tym czasie przystępowały do „urządzania“ szkół ludowych w kraju. Nadesłane wypowiedzi obrazują dobitnie niedolę szkolnictwa początkowego w diecezji lubelskiej. Sprawozdania z 1810 r. złożone Szkole Głównej Krakowskiej są dopełnieniem tego obrazu. Józef Koźmian zajął się szkolnictwem całego kraju. Przedstawił on w głównych zarysach działalność Austriaków w czasie 14 lat trwającego zaboru, poczynania Rządu Central-

<sup>1)</sup> Fasc. 1818, 1827, 1828—1832, 1843—1845.

nego w dziele unarodowienia szkolnictwa i wskazał na „potrzeby nagłej instrukcji publicznej w kraju nowowcielonym“.

Z czasów Komisji Edukacji Narodowej znajduje się w aktach „Plan instrukcji i edukacji przepisany od Komisji dla szkół głównych i innych w krajach Rzeczypospolitej“ oraz nieco materiału do szkół lubelskich (umowa K. E. N. z trynitarzami z 1782 r., gmach szkolny, kościół<sup>1)</sup>).

Do dziejów szkolnictwa w XIX i początkach XX wieku znajdują się w Archiwum materiały do zakładów naukowych na obszarze diecezji, spraw wychowania oraz nauczania religii w szkołach. Na zakończenie wspomnieć należy o znajdujących się w aktach Seminarium Duchownego rękopisach ks. Ambrożego Wadowskiego a to: *Zarys historyczny seminariów duchownych na terenie diecezji lubelskiej* oraz *Zarys dziejów Akademii Duchownej w Petersburgu* z wykazem przechowywanych w niej druków z XV i XVI wieku<sup>2)</sup>.

---

<sup>1)</sup> Arch. Kurii Biskupiej Rep. 60. VIII.

<sup>2)</sup> Tamże, Rep. 61—VIII, 62—VIII, 64—VIII, 64 A, 64 B.